

SYMBOLIKA ŚREDNIOWIECZNYCH OGRODÓW PRZYKLASZTORNYCH I ICH ROŚLINNOŚĆ

Krystyna Pudelska, Anna Mirosław

Instytut Roślin Ozdobnych i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie
Institute of Ornamental Plants and Landscape Architecture, University of Life Science In Lublin

Streszczenie. Średniowieczne klasztory były miejscem, w którym mnisi dzięki modlitwom i kontemplacji mogli zbliżyć się do Boga. Symbolika związana z wiarą wypełniała nie tylko kościół, ale i towarzyszące im ogrody. O raj utraconym przypominały zakonnikom sady, zielniki, ogrody uprawowe oraz wirydarz, który swoją wymową najpełniej oddawał ducha epoki. W pracy wykorzystano piśmiennictwo dotyczące bogatej symboliki roślin. Ich barwa i kształt odnosiły się do wielu znaczeń. Białe lilie nierozzerwalnie kojarzone były z czystością i dziewictwem Maryi, cierpienie symbolizowały czerwone maki i męczennica błękitna, a róża stała się symbolem wielkiej miłości Boga do ludzi. Rośliny w średniowiecznych założeniach klasztornych służyły zatem nie tylko do zaspokajania doczesnych potrzeb mnichów ale stanowiły pomost łączący sacrum z profanum.

Słowa kluczowe: symbolika, rośliny, ogrody, średniowieczne założenia klasztorne

Z końcem cesarstwa rzymskiego nastąpiła nowa epoka, w której znaczącą rolę odegrała myśl chrześcijańska. Religia stała się wówczas istotną częścią życia człowieka. Liczne symbole i odwołania do wiary znalazły swój wyraz niemal we wszystkich dziedzinach jego działalności. Literatura, architektura, malarstwo, a także sztuka ogrodowa były pełne nawiązań do sfery duchowej i mistycznej. Zdaniem Gureviča średniowieczny świat był jak: „napisana boską ręką księga, w której każda istota jest słowem, pełnym ukrytego sensu”¹.

Zwrócenie się w stronę *sacrum* doskonale widać w powstających w X–XV w. budowlach. Zarówno średniowieczne katedry, jak i założenia klasztorne posiadały wiele odniesień do motywów biblijnych. Sam układ kościoła przejawiał znaczenie metafizyczne i musiał być zgodny z określonym porządkiem. Wschód w świątyni oznaczał uświęconą przeszłość² oraz życie³, zachód przedstawiał

¹ A. Gurevič, 1976. *Kategorie kultury średniowiecznej*. PIW, Warszawa.

² A. Gurevič, op. cit.

³ J. Hani, 1994. *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*. Znak, Kraków.

przyszłość, zmierzanie ku końcowi istnienia oraz nieuchronną śmierć. Kierunek ku niebu miał przypominać o bliskości Boga, a kamienne, rzeźbione portale obrazowały sceny z Biblii oraz zawierały wiele znaków opisujących i tłumaczących otaczającą rzeczywistość. Maszkarony zdobiące fasady budowli przedstawiały grzeszny świat, przez co wyrażały niebezpieczeństwa czyhające na człowieka w jego drodze do zbawienia⁴.

W skład zabudowań klasztornych oprócz kościoła wchodziło szereg innych budowli o charakterze użytkowym. Towarzyszyły im ogrody ozdobne i uprawne, służące do hodowli ziół, warzyw i owoców, które również miały swoją religijną wymowę. Na kartach Księgi Rodzaju można odnaleźć fragmenty mówiące o Bogu twórcy przestrzeni, w której urządza ogród i umieszcza człowieka⁵. Biblijny raj był utożsamiany z krainą wiecznej wiosny i szczęśliwości⁶, a największą karą za grzech był przymus jego opuszczenia. Wygnanym ludziom Bóg dawał jednak nadzieję na odkupienie, która przejawiała się w powstających ogrodach. Stały się one wyrazem tęsknoty za tym, co człowiek utracił i wspomnieniem Edenu⁷. Najbardziej ozdobnym ogrodem, posiadającym rozbudowaną symbolikę był klasztorny wirydarz. Zawierał się pomiędzy krużgankami i był ściśle związany z architekturą założenia. Zakładano go na planie prostych figur geometrycznych, które wyrażały metafizyczny sens i porządek świata. Wirydarz przybierał niekiedy kształt koła, figury zamykającej się i kojarzonej z absolutem, traktowanej jako atrybut boski. Okrąg uosabiał doskonałość, dlatego wykorzystywano go jako przedstawienie nieba. Trójkąt, podobnie jak liczba trzy, obrazował to, co duchowe, symbolizował samego Stwórcę⁸. Z powodu tak doniosłego znaczenia, jakie mu przypisywano, był niezwykle rzadko wykorzystywany jako plan ogrodu⁹. Najczęściej można było spotkać wirydarz w kształcie kwadratu – znaczącego sprawiedliwość i stałość. Ta figura uważana była za doskonałą dzięki dużej liczbie równych elementów wchodzących w jej skład. Doskonałe proporcje wprowadzające harmonię sprawiały, że stał się on wyrazem spokoju i szczęścia towarzyszącego pierwszym ludziom w raju. Cztery boki wirydarza symbolizowały cztery rzeki raju, czterech ewangelistów oraz cztery cnoty kardynalne (roztropność, sprawiedliwość, męstwo i umiarkowanie). Punkt centralny ogrodu był często podkreślany poprzez rzeźbę, fontannę, studnię lub małe

⁴ M. Krenz, 1997. *Architektura znaczeń*, Wyd. Polit. Gdańskiej, s. 35.

⁵ R. Rogowski, 2003. *Teologiczny wymiar przestrzeni – mistyka ogrodu [w:] Ogrody przyświątynne i klasztorne. Rekonstrukcja, rewaloryzacja, pielęgnacja*. Stow. „Ogrody Dolnośląskie”, Wrocław, s. 12–13.

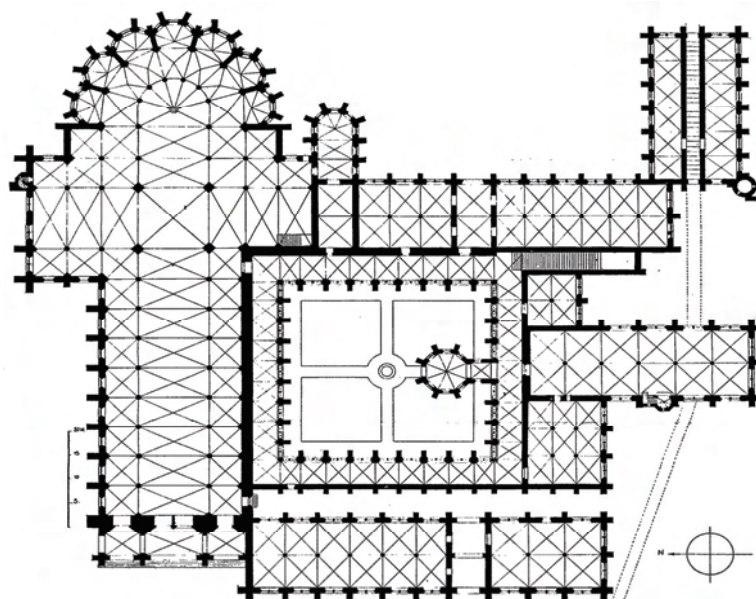
⁶ A. Majdecka-Strzeżek, 2003. *Zieleń obiektów sakralnych w Polsce [w:] Ogrody przyświątynne i klasztorne. Rekonstrukcja, rewaloryzacja, pielęgnacja*. Stow. „Ogrody Dolnośląskie”, Wrocław, s. 88.

⁷ R. Rogowski, op. cit., s. 12–13.

⁸ R. Jarosiński (red.), 1991. *Leksykon symboli*. Wyd. ROK, Warszawa.

⁹ M. Krenz, 2005. *Średniowieczna symbolika wirydarzy klasztornych*, Zakład Wyd. Nomos, Kraków, s. 44–47.

drzewo. Woda była wyobrażeniem rzeki wypływającej z Edenu¹⁰, życia wiecznego lub nowego życia mnicha, który poddał się regule klasztornej¹¹. Drzewo stanowiło nawiązanie do „drzewa życia” – centrum rajskiego ogrodu. Cyklicznie obumierające i odradzające się, było znakiem nowego życia¹². Przedstawiało wszechświat i szczególną więź nieba z ziemią¹³. Drzewo w symbolice chrześcijańskiej powiązane było również z krzyżem, na którym umarł Jezus.

Ryc. 1. Royaumont, plan założenia klasztornego cystersów, XIII w. [Chauliat E. 1908]

Fig. 1. Royaumont, plan of Cistercian cloister, 13th c.

Kwatery w wirydarzu miały geometryczny układ, zgodny z zasadą *ad quadratum*. Ich uzupełnienie stanowiła trawa lub rośliny ozdobne, niskie krzewinki, zioła¹⁴. Sadzono je głównie ze względu na bogatą warstwę znaczeniową. Dużą rolę w doborze roślin ogrywał ich kolor oraz kształt. Czerwień silnie kojarząca się z krwią była symbolem cierpień Chrystusa. Poprzez jego śmierć dokonano się zbawienie człowieka, co było wyrazem wielkiej miłości do ludzi¹⁵. Biel

¹⁰ J. Delumeau, 1996. *Historia rajy*. PIW, Warszawa, s. 116.

¹¹ K. Pudelska, 2006. *Wirydarz – klasztorny ogród ozdobny*, Zesz. Probl. Post. Nauk Roln., Warszawa, s. 526.

¹² R. Jarosiński, op. cit.

¹³ K. Pudelska, op. cit., s. 95–98.

¹⁴ A. Majdecka-Strzeżek, op. cit., s. 90.

¹⁵ L. Rotter, J. Marecki, 2007. *Symbolika roślin. Heraldyka i symbolika chrześcijańska*.

obrazowała niewinność, a także doskonałość. Błękit będący barwą nieba, podobnie jak kolor biały, oznaczał czystość¹⁶. W dużej części przedstawień ukazujących Maryję, te dwie barwy dominują w jej szacie. Żółty – kolor złota – wyrażał to co boskie, a fiolet przywołał na myśl Pasję Chrystusa. Kształt kwiatu lub liści miał duży wpływ na znaczenie, które przypisywano roślinie. Przykładem może być goździk, który poprzez wydłużone liście przypominające gwoździe był uważany za znak Męki Pańskiej¹⁷.

Symbolika roślin sadzonych w wirydarzu odnosiła się głównie do kultu Maryi, będącej uosobieniem „nowej Ewy” oraz łącznikiem pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Cały ogród był niekiedy traktowany jako przedstawienie Matki Bożej, a znajdujące się w nim rośliny jako odzwierciedlenie jej cnót¹⁸. „Ogrodem zamkniętym jesteś, siostró ma, oblubienico, ogrodem zamkniętym, źródłem opieczętowanym”¹⁹. Kwatery chętnie obsadzano różami, liliami i fiołkami, które opisywały wiele jej przymiotów ducha. Róża (zwłaszcza o białych kwiatach) wyrażała czystość i niepokalane poczęcie Maryi. *Rosa alba* była kojarzona ze scenami zwiastowania i nawiedzenia, a *Rosa canina* z cierpieniem, które towarzyszyło Matce Boskiej²⁰. Bardzo podobną wymowę ma lilia biała (*Lilium candidum*), znak czystości, dziewictwa i niewinności²¹. Fiołek wonny (*Viola odorata*) nawiązywał do wierności, wytrwałości w miłości i wielkiej pokory. Szczególnym kwiatem maryjnym była piwonia królewska. Dzięki swoim walorom estetycznym i przyjemnemu zapachowi, nazywana Świętą Różą Maryi Panny. Miało to związek z wyobrażeniem Raju, w którym róże miały rosnąć bez kolców. Innymi gatunkami ozdobnymi przedstawiającymi Matkę Boską był biały narcyz (*Narcissus poeticus*), firletka poszarpana (*Lychnis flos-cuculi*), miłek wiosenny (*Adonis vernalis*) i lepnica (*Silene sp.*). Maryja była obrazowana także za pomocą kwiatu anastatiki rezurekcyjnej, lepnicy szkarłatnej, zawilca, krokusa i dziurawca²².

W wirydarzu ważne miejsce zajmowały gatunki symbolizujące miłosierdzie, przebaczenie i uzdrowienie. Wierzono, że za sprawą wstawiennictwa Matki Boskiej możliwe jest uzyskanie tych łask. Sadzono zatem irysy, szalwią lekarską (*Salvia officinalis*), hyzop lekarski (*Hyssopus officinalis*), miętę lekarską (*Mentha × piperita*) i rutę zwyczajną (*Ruta graveolens*). Kosańce miały właściwości lecznicze²³, a ponad to wskazywały na pojednanie między Bogiem a człowiekiem. Szalwia to nie tylko popularne zioło i przyprawa, to także roślina mocno związana z nabożeństwami Maryjnymi. Pozostałe gatunki miały znaczenie lecz-

¹⁶ R. Jarosiński, op. cit.

¹⁷ L. Rotter, J. Marecki, op. cit.

¹⁸ M. Krenz, op. cit.

¹⁹ Fragment w *Pieśni nad Pieśniami* (PnP 4, 12).

²⁰ M. Krenz, op. cit.

²¹ R. Jarosiński, op. cit.

²² M. Krenz, op. cit., s. 115.

²³ R. Jarosiński, op. cit.

nicze, a hyzop dodatkowo wyrażał oczyszczenie z grzechu²⁴. W wirydarzu sadzono również koper, goździki, orliki, konwalie przedstawiające młodość i czystą miłość oraz stokrotki oznaczające nieprzemijalność i życie wieczne²⁵.

Część nasadzeń była związana znaczeniowo z Jezusem. W budowie kwiatu męczennicy odnajdywano narzędzia męki Chrystusa. Pięć pylników symbolizowało pięć ran, znamię słupka trzy gwoździe, a przykoronek przypominał koronę cierniową. Podobnie sasanka, mak i malwa były kojarzone z Jego cierpieniem²⁶.

Pośród licznych gatunków kwitnących swoje miejsce w wirydarzu posiadały rośliny zimozielone – cis, bukszpan, rozmaryn, bluszcz czy barwinek. Dzięki swej trwałości znaczyły stałość, życie i nieśmiertelność, ale też śmierć²⁷.

W średniowiecznych ogrodach przyklasztornych rośliny stanowiły źródło pożywienia, pozyskiwania lekarstw. Równie cenne były ich walory ozdobne, a także bogata symbolika, którą wносиły do ogrodu. Dzięki kwiatom, ziołom czy drzewom, mnisi mogli odnaleźć w murach klasztornych część raju. Wirydarz zatem był swego rodzaju „wzorcem kosmicznym” czy „diagramem Raju”, który mogli kontemplować zakonnicy²⁸.

Ryc. 2. Martini Simone, Memmi Lippo, Zwiastowanie, 1333 r., Galeria Uffizi, Florencja, źródło: [http. 1](http://1).
W tle widoczny jest kwiat lili, który symbolizował czystość i dziewictwo Maryi Panny

Fig. 2. Martini Simone, MemmiLippo, Annunciation, 1333, panel, Uffizi Gallery, Florence, reference: [http. 1](http://1)

²⁴ K. Pudelska, op. cit.

²⁵ A. Majdecka-Strzeżek, op. cit.

²⁶ M. Krenz, op. cit.

²⁷ A. Majdecka-Strzeżek, op. cit.

²⁸ J. Delumeau, op. cit.

Ryc. 3. Paolo Veneziano, Madonna z makiem, ok. 1325 r., San Pantalon, Wenecja, źródło: <http>. 2. Obraz przedstawia Madonnę z dzieciątkiem. Maryja trzyma w dłoni kwiat maku, symbol męki Jezusa. Widać jak Matka Boska gestem chce oddalić kwiat od swojego syna.

Fig. 3. Paolo Veneziano, Madonna with the Poppy, c. 1325, San Pantalon, Venice, reference, <http>. 2

Poza wirydarzem w skład ogrodów klasztornych wchodził ogród opata, o charakterze ozdobnym i reprezentacyjnym, ogród lekarski, szpitalny, cmentarny oraz ogrody uprawne. Każdy z nich opierał się na geometrycznym podziale, który niósł ze sobą religijne znaczenie.

Hortus medicus miał niewielkie rozmiary, był zakładany przy domu lekarza wyłącznie do pozyskiwania roślin leczniczych. Tworzył regularne kwatery obsadzone, np. bazylią kamforową, wrotyczem, rzeżuchą, cząbrem, kminkiem czy koprem włoskim. Rosły tu mieczyki, konwalie, malwy, szalwia, krzew balsamowy czy boże drzewko. Większość tych roślin kojarzona była jako symbol miłosierdzia i uzdrowienia.

Klasztorny szpital zajmował oddzielny budynek połączony z ogrodem przeznaczonym dla chorych zakonników. W części założeń był to oddzielny wirydarz, powiązany bezpośrednio ze szpitalem. W przypadku jego braku, mnisi mogli spacerować pośród sadów i pobliskich gajów. Cmentarz zajmował prze-

strzeń wydzieloną murem, gdzie mogiły rozmieszczano symetrycznie, a środek był akcentowany krzyżem lub kaplicą. Całość obsadzono drzewami, które nawiązywały do niezmiennego cyklu natury i odradzającego się życia²⁹.

PODSUMOWANIE

W średniowieczu istotną częścią życia człowieka staje się religia. Odwołania do wiary znalazły swój wyraz w świątyniach oraz licznie powstających klasztorach. Założeniom tym nieodłącznie towarzyszyły ogrody, które były wyrazem tęsknoty za biblijnym rajem. Rośliny w nich wykorzystywane często oprócz funkcji użytkowych posiadały rozbudowane znaczenie symboliczne. Zarówno kolor, jak i kształt kwiatu czy liści niósł ze sobą wymowny przekaz. Najpełniej można było go odczytać w klasztorzym wirydarzu. Poprzez zielniki, sady a zwłaszcza wirydarz, zakonnikom ukazywał się obraz Edenu, stworzonego przez Boga, do którego dążyli poprzez swoje modlitwy i życie pełne cnót.

PIŚMIENNICTWO

- Chauliat E., 1908. *Plan de l'abbaye de Royaumont*, Bull. Monumental, t. 72, s. 232–233.
- Delumeau J., 1996. *Historia raju*, PIW, Warszawa.
- Gurevič A., 1976. *Kategorie kultury średniowiecznej*, PIW, Warszawa.
- Hani J., 1994. *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Znak, Kraków.
- Jarosiński R. (red.), 1991. *Leksykon symboli*, Wyd. ROK, Warszawa.
- Krenz M., 1997. *Architektura znaczeń*, Wyd. Polit. Gdańskiej, s. 35.
- Krenz M., 2005. *Średniowieczna symbolika wirydarzy klasztornych*, ZW „Nomos”, Kraków.
- Majdecka-Strzeżek A., 2003. *Zieleń obiektów sakralnych w Polsce – tradycja i współczesność*. Semin. nauk. „Ogrody przyświątynne i klasztorne – rekonstrukcja, rewaloryzacja, pielęgnacja”, Wrocław, s. 87–101.
- Majdecki L., 2010. *Historia ogrodów*, t. 1, *Od starożytności po barok*, PWN, Warszawa, s. 61–80.
- Pudelska K., 2006. *Wirydarz – klasztorny ogród ozdobny*, Zesz. Probl. Post. Nauk Roln., z. 510, 523–30.
- Rogowski R., 2003. *Teologiczny wymiar przestrzeni – mistyka ogrodu*. Semin. nauk. „Ogrody przyświątynne i klasztorne – rekonstrukcja, rewaloryzacja, pielęgnacja”, Wrocław, s. 9–15.
- Rotter L., Marecki J., 2007. *Symbolika roślin. Heraldyka i symbolika chrześcijańska*, Wyd. Nauk. PAT, Kraków.

Internet

1. <http://www.polomuseale.firenze.it/catalogo/scheda.asp>
2. <http://www.wga.hu/frames-e.html?/html/p/paolo/venezian/index.html>

²⁹ A. Majdecka-Strzeżek, op. cit.

SYMBOLISM OF MEDIEVAL MONASTIC GARDENS AND ITS GREENERY

Abstract. Medieval monastery was a place where monks by prayer and contemplation were able to get closer to the God. Symbols related to faith filled not only the church but also the surrounding gardens. The monks were reminded about lost paradise by orchards, herbal gardens, vegetable garden and in particular by cloister, which gave the most accurate image of the age. Each of them was filled with various plants. Their color and shape relate to a number of meanings. White lilies were inseparably associated with purity and virginity of Mary, the suffering was symbolized by red poppies and the blue passion flower, and a rose became a symbol of the God's love for people. Therefore plants in medieval monasteries can be called a bridge between the sacrum and profanum.

Key words: symbolism, plants, gardens, medieval monastic foundations